

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/125/23-30>

Azad Cəfərov

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0003-2953-5546>
jafarov.azad@mail.ru

Orta əsrlərdə Qərbi Avropa fəlsəfəsinin mühüm xüsusiyyətləri

Xülasə

Orta əsrlərdə Qərbi Avropa fəlsəfəsi düşüncə tarixində mühüm mövqeyə malikdir. Qədim yunan fəlsəfəsindən fərqli olaraq, orta əsrlər fəlsəfəsi heç vaxt müstəqil statusa malik olmayıb. Onun toxunduğu məsələlər birbaşa və ya dolayısı ilə əsas xristian doktrinaları ilə əlaqəli idi. Eyni zamanda, orta əsr xristian fəlsəfəsi artıq təbii aləmə və obyektiv varlığa deyil, ruha və Tanrıya xüsusi diqqət yetirirdi. Xristianlığın rəsmi dinə çevrilməsi nəticəsində Qərbi Avropada orta əsrlərdə teoloji tədqiqatlar meydana gəlməyə başladı. Məhz orta əsrlərdə Qərbi Avropa fəlsəfəsi xristian teologiyasının təsiri altında formalaşmağa başladı. Bu dövrdə yaranan fəlsəfi əsərlər əsasən xristian dini ilə Aristotel fəlsəfəsinin uzlaşdırılmasına yönəldilmişdi.

Orta əsrlərdə Qərbi Avropa fəlsəfəsinin mühüm xüsusiyyətləri bu məqalədə öz əksini tapmışdır. Bu dövrdə katolik ilahiyyatçıları xristian teologiyası ilə fəlsəfəni uzlaşdırmaq sahəsində böyük səy göstərirdilər. Katolik kilsəsi mütləq həqiqət hesab etdiyi doktrinalardan istifadə edərək nəzəri düşüncələrlə xristian inancları arasındakı əlaqəni qorumağa çalışırdı. Ümumilikdə, orta əsr Qərbi Avropa fəlsəfəsi real həyatdan ayrılaraq monastirlərlə məhdudlaşdığı üçün sxolastik xarakter daşıyırdı. Feodal hakimiyyətinin və kilsə teokratiyasının hökmranlığı elm və texnikanın inkişafına mane olurdu, fəlsəfə də teologiyadan asılı idi. Orta əsrlərdə Qərbi Avropa fəlsəfəsinin ən böyük nümayəndələri içərisində Müqəddəs Avqustin, Anisi Manli Severin Boesi, İohann Skott Eriugena, Anselm Kenterberili, Pyer Abelyar, Rocer Bekon, Akvinalı Foma, İohann Duns Skott, Uilyam Okkamli və başqalarının adını qeyd etmək olar.

Açar sözlər: *Qərbi Avropa fəlsəfəsi, xristian fəlsəfəsi, patristik fəlsəfə, sxolastik fəlsəfə, Akvinalı Foma, Müqəddəs Avqustin*

Azad Jafarov

Azerbaijan State Oil and Industry University
PhD in Philosophy
<https://orcid.org/0000-0003-2953-5546>
jafarov.azad@mail.ru

Important Features of Western European Philosophy in the Middle Ages

Abstract

In the Middle Ages, Western European philosophy occupies an important place in the history of thought. Unlike ancient Greek philosophy, medieval philosophy never had an independent status. The issues it addressed were directly or indirectly related to the main Christian doctrines. At the same time, medieval Christian philosophy no longer paid special attention to the natural world and objective existence, but to the soul and God. As a result of the transformation of Christianity into an official religion, theological studies began to emerge in Western Europe in the Middle Ages. It was in the Middle Ages that Western European philosophy began to take shape under the influence of Christian theology.

This article reflects the important features of Western European philosophy in the Middle Ages. During this period, Catholic theologians made great efforts to reconcile Christian theology with philosophy. The Catholic Church tried to maintain the connection between theoretical thoughts and Christian beliefs by using doctrines that it considered absolute truth. In general, medieval Western European philosophy was scholastic in nature, as it was separated from real life and confined to monasteries. The dominance of feudal power and church theocracy hindered the development of science and technology, and philosophy was dependent on theology. Among the greatest representatives of Western European philosophy in the Middle Ages were Saint Augustine, Anicius Manlius Severinus Boethius, Johannes Scotus Eriugena, Anselm of Canterbury, Pierre Abelard, Roger Bacon, Thomas Aquinas, Johannes Duns Scotus, William of Ockham, and others.

Keywords: *Western European philosophy, Christian philosophy, patristic philosophy, scholastic philosophy, Thomas Aquinas, Saint Augustine*

Giriş

Aristotelin əsərlərinin ərəb və hətta yunan dilindən latın dilinə kütləvi şəkildə tərcüməsi ilə Aristotel fəlsəfəsinin Qərbi Avropa fəlsəfəsinə təsiri xeyli artdı. Bu dövrdə kilsə Aristotel fəlsəfəsinin mühüm aspektlərindən istifadə etməyə başladı. “Orta əsrlər fəlsəfəsi Roma imperiyasının məhvindən (V əsr) kapitalizm cəmiyyətinin erkən formalarının meydana gəlməsinə qədər olan bir dövrdə (XIV–XV əsr) inkişaf etmişdir” (Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti, 1997, s. 323). Beləliklə, xristian təlimi ilə transformasiya olunmuş Aristotel fəlsəfəsi rəsmi ideologiyaya çevrildi. Akvinalı Foma açıq şəkildə fəlsəfənin teologiyaya xidmət etdiyini müdafiə etdi və qabaqcıl ərəb filosoflarının irəli sürdüyü “iki həqiqət” nəzəriyyəsinə qarşı çıxdı. O, ağıl və iman arasında fərq qoydu, eyni zamanda onları uzlaşdırmağa çalışdı. O hesab edirdi ki, vəhy ağıldan üstündür və fəlsəfənin Allah haqqında rəşadətli şərhi dini inancla ziddiyyət təşkil edə bilməz.

Tədqiqat

Xristian fəlsəfəsinin inkişafını geniş şəkildə iki mərhələyə bölmək olar: erkən dövr patristik fəlsəfə və sonrakı dövr sxolastik fəlsəfə. Patristik fəlsəfədə bütün fəlsəfi suallar teologiya şəklində formalaşmağa başladı. Patristik fəlsəfənin mahiyyəti xristian doktrinasını hazırlamaq üçün yunan metafizikasının qaynaqlarından istifadə etmək idi. Sxolastika isə rəşadətli teologiyanın yaranmasına səbəb oldu. Rəşadətli teologiya hələ də imanın üstünlüyünü və sarsılmazlığını qəbul etsə də, onun məntiqi sübuta önəm verməsi müasir rəşadətliizmin yüksəlişinə zəmin yaratdı.

Sxolastik fəlsəfə

Erkən orta əsrlərdə Qərbi Avropada xristianlıqdan çox neoplatonizm hakim idi. Onun əsas nümayəndələri Anicius Manlius Severinus Boethius və İohann Skott Eriugena idi. Boethius antik və orta əsr fəlsəfəsi arasında körpü rolunu oynayır. Eriugena isə hesab edirdi ki, vahid, universal bütöv ən realdır, halbuki müxtəlif şeylər daha az realdır. XI əsrdən XIV əsrin əvvəllərinə qədər olan dövr orta əsrlər fəlsəfəsinin orta dövrü — sxolastikanın çiçəklənmə dövrü idi. Bu dövrdə xristianlıq güclü idi və sxolastikada xristian düşüncəsi hakim idi. Eyni zamanda, ərəb filosoflarının təsiri ilə Qərbi Avropada Aristotelin fəlsəfəsi və yazıları geniş şəkildə yayıldı. “Erkən Qərb orta əsr təfəkkürünün tədqiqinə xristian dininin cəmiyyət daxilində hökmranlığından başlamaq düzgün olardı. Bu dövrdən sonra elm və fəlsəfə kimi zehni fəaliyyətlər, klassik ənənədən fərqli olaraq, tamamilə xristian dini tərəfindən yönləndirilmiş və müəyyən edilmişdir” (Salğar, 2024, s. 55).

Sxolastik fəlsəfənin səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, o, xristian doktrinasına ali hakimiyyət kimi baxırdı. Patristik fəlsəfə kimi, sxolastik fəlsəfə də xristian inancına xidmət edirdi və “teologiyanın xidmətçisi” idi. Bununla belə, ilk növbədə platonçuluğa əsaslanan patristik fəlsəfədən fərqli olaraq, sxolastik fəlsəfənin ilkin ideoloji təməli qədim mətnlər və ərəb dünyasından keçmiş aristotelçilik idi. İman və ağıl arasındakı əlaqəyə gəlincə, sxolastik filosoflar artıq patristik fəlsəfənin etdiyi kimi imanı sadəcə olaraq ağılı aşağılamaq və ya inkar etmək üçün istifadə etmədilər. Bundan əlavə, sxolastik fəlsəfədə müzakirə edilən məsələlərin əhatə dairəsi patristik fəlsəfədən daha geniş idi. Bununla belə, sxolastik fəlsəfə öz mahiyyəti etibarilə teologiyanın bir forması idi. Ümumiyyətlə, patristik fəlsəfə ilə müqayisədə sxolastika rəşadətli teologiyaya doğru istiqaməti təmsil edirdi.

“Sxolastik filosoflar imanla ağıl arasındakı əlaqəni anlamağa çalışdılar və ilahi gerçəkliyi ağıl vasitəsilə sübut etmək üçün dəlillər inkişaf etdirdilər” (Ağcaoglu, 2023).

Universallar məsələsi orta əsrlər sxolastik fəlsəfəsində mühüm məsələ idi. Bu suallar universalların müstəqil və ya yalnız intellektdə mövcud olması məsələsini həll edirdi. “Realistlər dünyada mövcud olan ayrı-ayrı predmetlərin deyil, yalnız ümumi anlayışların (universalların) əsl reallıq olduğunu qəbul edir. Nominalistlərə görə ümumi anlayışlar sadəcə olaraq adlardan, reallıqda mövcud olmayan şeylərdən ibarətdir” (Şaxhüseynova, 2020, s. 113–114). Boethius (480–525) universallar məsələsini fəlsəfi müzakirəyə çıxaran ilk xristian filosofu olmuşdur. Boethiusun əsas vəzifəsi və ya missiyası yunan fəlsəfəsi ilə latın dünyası arasında vasitəçilik etmək idi. “Ona görə də onun ilkin niyyəti, demək olar ki, Aristotelin bütün traktat və kitablarını, həmçinin Platonun dialoqlarını latın dilinə tərcümə etmək və şərhlər vasitəsilə bu iki təlimin tam uyğunluğunu nümayiş etdirmək idi” (Cevizci, 2017, s. 109). Boethiusdan sonra yüz illər ərzində müstəqil fəlsəfi anlayışlara malik az sayda mütəfəkkir meydana çıxdı. “Orta əsrlər fəlsəfəsinin atası” kimi tanınan Eriugena (810–877) universallar məsələsinə birbaşa toxunmasa da, o, neoplatonizm və Avqustinin fəlsəfəsinə əsaslanan Tanrı ilə bütün yaradılışlar arasındakı əlaqə, “dördlü təbiət” haqqında bir nəzəriyyə hazırladı.

Anselm Kenterberili

Anselm (1033–1109) İtaliyanın şimalında zadəgan ailəsində anadan olmuşdur. O, gənc yaşlarında Fransada təhsil almaq üçün evi tərk edib. O, 1060-cı ildə Benedikt ordeninə qoşulmuş və sonradan abbat vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir. 1093-cü ildə Anselm Papa tərəfindən Kenterberi arxiyepiskopu təyin edildi. Kilsənin nüfuzunu qorumaq üçün İngiltərə kralı ilə tez-tez toqquşurdu. Sonralar “sxolastikanın atası” adlandırılan Anselm teoloji prinsipləri sübut etmək üçün rəşional vasitədən istifadə edərək dialektikanı teologiyaya daxil etməyə cəhd edirdi.

Anselm ifrat realist idi. O, Platonun ideyalar nəzəriyyəsinin əsas prinsiplərinə sadıq qalaraq iddia edirdi ki, ümumi anlayışlar universallar kimi tək-cə insanların şüurunda mövcud deyil, həm də ayrı-ayrı şeylərdən əvvəl və onlardan asılı olmayaraq mövcud olan obyektiv varlıqlardır. Bu ifrat realizm onun Tanrının varlığının ontoloji sübutunda mühüm rol oynayır. Bu ontoloji sübutun mahiyyəti Tanrı məfhumundan birbaşa Tanrının varlığını çıxarmaqdır. Anselm əvvəllər imana əsaslanan teoloji müddəanı sübut etmək üçün ciddi dialektika və ya məntiqdən istifadə etməyə cəhd edən ilk şəxs idi. Bu mənada Anselm sxolastik fəlsəfədə məntiqi arqumentasiya cərəyanına öncülük etmişdir. Lakin mahiyyət etibarı ilə Anselmin ontoloji sübutu həqiqi sübut deyildi.

Anselmin ontoloji sübutu əsl məntiqi inandırıcılığa malik olmasa da, anlayışı rədd edərək patristik ənənəni pozdu. Bu sübutların orta əsr ilahiyyatında əhəmiyyəti onların patristik fəlsəfənin mistisizmindən sxolastikanın rəşional teologiyasına keçidində həlledici vasitəçi rolundadır. Buna görə də o, “kilsə atalarının sonuncusu və sxolastiklərin birincisi” adlandırılmışdır.

Abelyar Pyer

Abelyar Pyer (1079–1142) Fransanın Nant şəhərində cəngavər ailəsində anadan olub. Abelyar gəncliyində İohann Rosselinin yanında təhsil aldı, lakin tezliklə Rosselinin ifrat nominalizmindən narazı qalaraq realizmə üz tutdu və 1115-ci ildə öz məktəbini qurdu. Abelyar Anselmin “iman idrak axtarır” fikrinə zidd olaraq “anlamaq imana aparır” fikrini müdafiə edirdi. Anselm imanı dərk etmək üçün ilkin şərt, Abelyar isə dərk etməyi iman üçün ilkin şərt hesab edirdi. Birincilər sadəcə olaraq imanı ağılla əsaslandırmağa çalışırdılar, ağıldan iman üçün sadəcə bir pəncərə kimi istifadə edirdilər; ikincisi isə hər bir sözün və məfhumun başa düşülməsi yolu ilə düzgün imanın bərqərar olmasını tələb edən ağıla imanı əsaslandırırdı. Abelyar bütün əvvəlki nüfuzlu əsərlərin şübhəsiz qəbul edilməsini deyil, “tam tənqid azadlığını” müdafiə edirdi. Abelyar təkid edirdi ki, yalnız müxtəlif məsələlərin dialektik tədqiqi ilə insan son nəticədə saf imana çatıb bilər.

Təbii ki, Abelyar özü də xristianlığın əsas doktrina və inanclarını sarsıtmaq istəmirdi; o, sadəcə olaraq dialektika vasitəsilə bu təlim və əqidələri daha inandırıcı etmək istəyirdi. Onun qarşı çıxdığı şey xristian inancının həqiqətləri deyil, kilsə rəhbərliyi tərəfindən bu həqiqətlərin şərh və adi dindarların bu şərhlərə kor-koranə ibadət etməsi idi.

Avqustinin fəlsəfi düşüncəsi

Avqustin (354–430) patristik fəlsəfənin ən görkəmli nümayəndəsi və xristian teologiyasının əsas banisidir. Avqustin uzun müddət yepiskop vəzifəsində çalışmış və “xristian birliyinin yaradılmasına çalışmışdır” (İşçi, 2012, s. 178–179). Şimali Afrikanın Numidiya əyalətində anadan olan Avqustin ilk illərində maniheizmi qəbul edərək xeyir və şər haqqında dualist baxışı müdafiə edirdi. Sokrat, Platon və Aristotel kimi yunan filosoflarının başa düşdüyü Tanrı ilə xristian Tanrısı arasında əhəmiyyətli fərq ondan ibarətdir ki, birincisi maddəyə forma verən usta, ikincisi isə “yoxdan bir şey yaradan” bir yaradıcıdır. Allah dünyanı yaratmaq üçün nə material, nə də alət tələb edir; hətta zaman və məkan yoxdur; bütün dünyanı meydana gətirmək üçün təkə dil kifayətdir. “Avqustinin fikrincə, Allah qüdrətlidir, qeyri-maddidir, insan dünyası ilə onun yaradıcısı olaraq münasibətdədir” (Rzayev, 2015, s. 45).

Erkən xristian ilahiyyatında insan təbiətinin tədqiqi Tanrı və xristologiyanın öyrənilməsi ilə yanaşı üçüncü mühüm sahəni təşkil edirdi. Avqustin hesab edirdi ki, yalnız yaxşılıq mahiyyət və substansiyadır, onun mənbəyi Tanrıdır, günah isə sadəcə olaraq “yaxşılığın əskikliyi” və ya “maddə çatışmazlığı”dır. Allah Ali Xeyir və bütün yaxşılıqların mənbəyi kimi dünyada günah yaratmamışdır. Günah insanların Allah tərəfindən verilmiş iradə azadlığından sui-istifadə etməsindən və könüllü olaraq xeyirxahlığın (Allahın) mahiyyətindən uzaqlaşmasından irəli gəlirdi.

Foma Akvinalının fəlsəfi düşüncələri

Qərbi Avropada aristotelçiliyin təşviqində ərəb-İspan filosofu İbn Rüşd (Averroes) həlledici rol oynamışdır. Bu ərəb filosofu Əl-Fərabi və İbn Sina kimi “İslam aristotelçiləri”nin fəlsəfi fikirlərini Aristotelin əsərlərinə verdiyi şərhərdə birləşdirərək Aristotelçi düşüncəyə əsaslanan averroizmi formalaşdırdı. Averroesin materialist fikirləri zahirən ortodoksal xristian doktrinasına zidd idi və buna görə də Roma Katolik Kilsəsinin güclü müqaviməti ilə qarşılaşdı. Onun Aristotelin əsərlərinə şərhəri Roma Katolik Kilsəsi tərəfindən qadağan edildi. Bununla belə, bəzi uzaqgörən sxolastik filosofların yorulmaz səyləri sayəsində Roma Katolik Kilsəsi nəhayət 1231-ci ildə Aristotelin təbiət fəlsəfəsinə qoyulan qadağanı aradan qaldırdı və sxolastik filosofları onu kilsənin prinsiplərinə uyğun öyrənilməyə çağıraraq şərh etməyə çağırdı. Bundan sonra aristotelçilik tədricən platonçuluğu əvəz etdi və xristian fəlsəfəsinin nəzəri əsasına çevrildi.

Foma Akvinalı *Summa Theologica* əsərinin əvvəlində fəlsəfə ilə ilahiyyat arasındakı xüsusiyyətlərdən bəhs edir (Aquinas, 2014). O qeyd edir ki, bu ikisi arasındakı fərq onların mövzusunda deyil, araşdırma metodundadır: fəlsəfə Allah, yaradılış, mələklər və xilas kimi obyektləri ağıl vasitəsilə, ilahiyyat isə bu obyektləri vəhy vasitəsilə dərk edir. Fomanın ağıl və iman, fəlsəfə və ilahiyyat arasındakı əlaqəyə əsaslı yanaşması ondan ibarətdir ki, aşkar edilmiş həqiqətlər rəşional həqiqətlərdən daha dərinə və onlara yalnız inanmaq olar, ağıl yolu ilə etiraz etmək olmaz. Fəlsəfənin vəzifəsi sübut oluna bilən aşkar həqiqətləri isbat etmək üçün ağıldan istifadə etmək, sübut oluna bilməyənləri isə imana və ilahiyyata buraxmaqdır.

Allahın varlığına kosmoloji və teleoloji dəlillər Fomanın aşkar edilmiş həqiqətləri sübut etmək üçün ağıldan istifadə etməsinin ən bariz nümunəsi onun Allahın varlığına dair kosmoloji və teleoloji dəlilləridir. Anselmin “a priori sübut”undan fərqli olaraq, Foma özünün “a posteriori sübut”unu, səbəbləri məlum faktlardan əldə edən sübut metodunu təklif etdi. Bunlar “Fomanın beş sübutu” kimi tanınan kosmoloji və teleoloji sübutlardır. “Teologiya külliyyəti” traktatında o, varlığın 5 yolla sübutunu göstərirdi” (Kayzen, 2011).

Tanrının varlığını empirik dəlillərlə isbat edən bu sübutları ilk dəfə Foma sintez etdi. Ontoloji sübutla müqayisədə kosmoloji sübut formaca daha inandırıcı görünür, çünki o, mücərrəd anlayışlara deyil, inkaredilməz empirik faktlara əsaslanır. O, metafizik olaraq mövcudluğu bilavasitə düşüncədən çıxarmır, əksinə, sonlu, nisbi mövcud varlıqlarla başlayır və sonra sonsuz, mütləq varlığa (Tanrıya) yüksəlir. Lakin kosmoloji sübutun əhəmiyyəti onun həqiqi isbatında deyil, iman məzmununu rəşional olaraq isbat etməklə xarakterizə olunur. Bu, orta əsr xristian fəlsəfəsinin inkişafında iman və ağıl arasında barışıq axtarışı ilə xarakterizə olunan bir mərhələni təmsil edir.

Foma Akvinalının bütün fəlsəfi yaradıcılığında Aristotelin təsiri açıq şəkildə hiss olunur. “O, Aristotelin təlimini dünyanın yaradılması haqqında xristian ehkamına və İsa Məsihin allah-insan

olması təliminə uyğunlaşdırmağa cəhd etmişdir” (Hacıyev, 2012, s. 48). Foma Aristotelin əsərlərinə şərhində Aristotelin “dörd səbəb” nəzəriyyəsini inkişaf etdirərək formal və maddi səbəbləri “daxili səbəblər”, təsirli və yekun səbəbləri isə “xarici səbəblər” kimi təsnif edirdi. Foma həm formanı, həm də materiyayı daxili səbəblərə aid etsə də, yenə də formanın ilkin qəti şəkildə averroizmə qarşı çıxaraq maddədəki formanın mənşəyini xarici səbəblər prizmasından izah edirdi.

Foma ruh və bədən arasındakı əlaqəni izah etmək üçün forma və maddə doktrinasını da tətbiq etdi. O, hər bir insana bir substansiya kimi baxırdı, bədən materiya, ruh isə insanın əsas xüsusiyyətlərini müəyyən edən “substansial forma”dır. Bədənlə birləşmədən əvvəl ruh digər mənəvi varlıqlar (mələklər) kimi ölməz olan müstəqil ruhani varlıq idi. O hesab edirdi ki, ruhlar fərdi, tək ruhani varlıqlardır. Hər bir ruh müəyyən bir bədənlə birləşərək fərdi bir insan yaradır. İnsanların sayı qədər ruh var və hər bir ruhun mahiyyəti ölməzdir. “Foma Akvinalı bu ifadə ilə sonsuzluğun yalnız Allahın iradəsi və razılığı ilə mövcud ola biləcəyini iddia edərək təbiətin müəyyən mənada sonsuz olduğunu qəbul edir” (Duhem, 1985, s. 17).

Mötədil realist olan Foma universallar məsələsində həm nominalizmə, həm də Anselmin ifrat realizminə qarşı çıxırdı. Pyer Abelyar kimi o, dialektikanı universalların müzakirəsinə daxil etməyə çalışırdı. O, universalların müstəqil mövcud olub-olmaması və ya hissiyyatlı şeylərə xas olması sualına ümumi cavab verməkdənsə, onları forma və materiya, əqli fəaliyyətin mahiyyəti və prosesi kimi suallarla əlaqələndirir, universalların mahiyyətini və xüsusiyyətlərini dialektik şəkildə izah edirdi. Beləliklə, o, universalların ayrı-ayrı şeylərdən əvvəl olması, onların daxilində yerləşməsi və geridə qalması fikrini irəli sürdü. Foma universalların ayrı-ayrı şeylərdən daha real və substansional olması barədə realist baxışı dəstəkləməklə yanaşı, universalların yalnız hissiyyatlı şeylərə xas olmaqla real aləmdə mövcud ola biləcəyi barədə nominalist baxışı müdafiə edirdi. O, universallara və ya ümumi anlayışlara müstəqil obyektiv varlıqlar kimi baxdığına görə, onun universallar haqqında doktrinası mötədil realizm kimi tanınır.

Foma həmçinin özünün *Summa Theologica*da epistemologiyayı hərtərəfli müzakirə etdi. Bilik, şübhəsiz ki, hissdən qaynaqlansa da, təkcə hissin yaratdığı təəssüratlar və anlayışlar kifayət deyil. Biliyin formalaşması “daha yüksək bir şey”, yəni “fəal səbəb” tələb edir. Foma etiraf edirdi ki, insan idrakı hissdən ağla, xüsusidən ümumiyyə doğru dərinləşən bir prosesdir. Bununla belə, o hesab edirdi ki, təfəkkürün mücərrəd anlayışlar formalaşdırmaq, mühakimə və nəticə çıxarmaq qabiliyyəti ruha xasdır.

Foma orta əsr xristian ilahiyyəti və sxolastik filosof idi. Onun *Summa Theologica* əsəri orta əsr fəlsəfəsi və ilahiyyətinin ən əhatəli və sistemli nəzəri sistemini təşkil edərək o dövrdə insan biliyinin demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edirdi (Aquinas, 2014). Sxolastik fəlsəfənin ən yüksək nailiyyətini təmsil edir. “Sxolastik fəlsəfənin ən mühüm nümayəndələrindən biri olan Foma kilsənin arqumentlərindən istifadə edərək siyasi hakimiyyəti öz sahəsində müstəqil bir güc kimi təsvir edir və vətəndaşların dünyəvi məsələlərdə krala tabe olmasını təsəvvür edirdi” (Özkan, 2017, s. 124).

Fransiskan sxolastikləri

Rasionalizmlə mistisizm arasındakı ziddiyyət orta əsr xristian fəlsəfəsində tomizm və avqustinizm arasında ziddiyyət kimi özünü göstərirdi. Fransiskan sxolastikləri Rocer Bekon, Duns Skott və Uilyam Okkamli tomizmin rasional teologiyaya qarşı çıxmasında mühüm rol oynadılar. Rocer Bekon (1214–1292) İngiltərənin Somerset şəhərində aristokrat ailədə anadan olmuşdur. O, elmi tədqiqatları müdafiə edən ilk orta əsr sxolastik filosofu idi. O hesab edirdi ki, insanların həqiqəti əldə etməsinə mane olan dörd “mane” var: birincisi, “səhv və dəyərsiz hakimiyyətə boyun əymək”; ikincisi, “vərdişin təsiri”; üçüncüsü, “məşhur qərəz” və dördüncü, “bizim biliyimizin təkabburundan irəli gələn öz gizli cəhalətimiz”. Məhz bu dörd maneə insanları özləri dərk etmədən cəhalət zülmətinə qərq etmiş, yanlışları həqiqətlə səhv salmış və bununla da onların həqiqi elmin sirlərini dərk etmələrinə mane olmuşdur.

Bekon tomizmə qarşı hücumunda xüsusilə amansız idi, təcrübədən daha çox düşüncəni üstün tutan sxolastiklərin səhvlərini göstərmək üçün çoxsaylı misallar gətirirdi. O, həmçinin təcrübə və elmi eksperimentlərin vacibliyini vurğuladı. O, təcrübəni iki kateqoriyaya ayırdı: xarici təcrübə və ya hisslər vasitəsilə əldə edilən xarici şeylərin təcrübəsi və daxili vəhy və ya imanın lütfü ilə qəbul edilən

ilahi vəhy. Bununla belə, Bekon bunların hər birinə nisbətən elmi təcrübəyə daha çox diqqət yetirirdi. Eksperimental elmə verdiyi töhfələrə görə Rocer Bekon müasir eksperimental elmin qabaqcıllarından hesab olunur.

Bekon hesab edirdi ki, təbiətdəki hər şey keyfiyyətə fərqliliklərə malikdir və bu xüsusi, fərqli varlıqlar eksperimental elmi tədqiqatların obyektləridir. Realistlərin müdafiə etdiyi fəvqəltəbii, müstəqil, ümumi varlıqlar elmi tədqiqat üçün tamamilə faydasız idi və buna görə də rədd edilməlidir. Bir sözlə, Rocer Bekonun fikirləri həm təcrübəyə, həm elmi təcrübəyə münasibətdə, həm də universallar məsələsini başa düşməkdə şübhəsiz ki, öz dövrünü qabaqlayırdı. O, hətta üç yüz il sonra Frensis Bekondan əvvəl də müasir Britaniya eksperimental təbiət elminin və empirik fəlsəfəsinin əsasını qoydu.

İohann Duns Skott

İohann Duns Skott (1265–1308) Şotlandiyada anadan olub. Foma Akvinanın rəşional teologiyasından fərqli olaraq, Skottun düşüncəsi öz iradəliyi ilə tanınır. “İohann Skottun təliminə görə, metafizika ən ali bilik, maksimal idrakdır” (Mehdiyev, 2010, s. 133). O, Fomanın teoloji determinizminə qəti şəkildə qarşı çıxdı, Tanrının mahiyyətinin iradə azadlığı olduğunu və buna görə də Allahın iradəsinin Allahın ağılından üstün olduğunu vurğuladı. Allah istədiyi hər şeyi, hətta ən inanılmazı da edə bilər. Halbuki, məhdud rəşionallığı olan varlıqlar üçün inanılmaz görünən Allah, sonsuz rəşionallığı olan bir varlıq üçün tamamilə ağılabatandır, çünki Allahın iradəsi və ağılı bizim dərk edə bilməyəcəyimiz sirli bir vəziyyətdə tamamilə eynidir.

Allahın iradəsini ağıldan üstün tutduğu üçün Skott inanırdı ki, Allahın sifətləri və fəaliyyətləri, ruhun ölməzliyi, Ali Xeyir kimi teoloji inanclar ancaq mistik inanca söykənə bilər və onları rəşional olaraq nümayiş etdirmək olmaz. Onlar təbii teologiyadan daha çox doqmatik teologiyaya aid idilər. Tanrının varlığı məsələsində Skott Anselmin ontoloji sübutuna əməl etdi və Fomanın kosmoloji və teleoloji sübutlarına qarşı çıxdı. Skott Allahın yaratması, Üçlük, ilkin günah və xilas kimi birbaşa Allaha aid olan bütün məsələləri imanla əlaqələndirir və bu məsələləri ağıl əsasında müzakirə etməkdən imtina edirdi. Bununla belə, Allahdan başqa bütün məxluqatlar, o cümlədən mələklər və insan ruhu üçün o, forma və maddə doktrinasından istifadə edərək onları rəşional şəkildə izah etməyə çalışmışdır.

Universallar məsələsində Skott əsasən nominalizmin tərəfində dayanırdı. O, ayrı-ayrı şeyləri materiya ilə formanın vəhdəti kimi qəbul edir, fərdiləşmə prinsipini isə heç bir izaha ehtiyacı olmayan son prinsip hesab edirdi. Epistemologiyada Skott empirist meyllər nümayiş etdirdi. O, ayrı-ayrı şeylərin ən həqiqi reallıq olduğuna inandığından, təbii olaraq onları elmi biliyin yeganə obyektinə və başlanğıc nöqtəsinə kimi qəbul edərək, xüsusidən ümumiyyə doğru hərəkət edirdi. Skott vurğulayırdı ki, bizim bütün biliklərimiz hissiyyatdan qaynaqlanır, insan intellekti “boş vərəq” kimidir və rəşional anlayışlar son nəticədə ayrı-ayrı şeylərin hissi dərkindən irəli gəlir. Skottun bu baxışı XVII əsr Britaniya empiriklərinin, xüsusən də Lokkun qnoseologiyasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Uilyam Okkamli

Uilyam Okkamli (1285–1349) nominalizmin ən mühüm nümayəndəsi idi. O, inanırdı ki, Allah iradədə tamamilə azaddır və qüdrət sahibidir. Allah mütləq və qeyri-məhdud gücə malikdir və əslində etmədiyi hər şeyi edə bilər, həmçinin öz düşüncələrini və qərarlarını istədiyi zaman dəyişdirə bilər. Dünyanın nizamı və əxlaqı hansısa obyektiv təbiət və ya zərurətlə müəyyən olunmur, Allahın seçiminin nəticəsidir.

Məhz Allah ixtiyarı olduğu və istədiyi kimi hərəkət etdiyi üçün Onun sifətləri və fəaliyyətləri haqqında heç bir məlumatımız ola bilməz. Məntiqi zərurətlə Allahın fitrətini və əməllərini təxmin etməyə çalışmaq boş bir cəhddir. Okkam vurğulayırdı ki, Üçlük və Mücərrədlik kimi təlimlərə anlayışla deyil, imanla baxmaq lazımdır. Çünki bizim məhdud ağılımız Allahın sonsuzluğunu dərk edə bilməz və məntiqimiz Allahın azad iradəsini məhdudlaşdırma bilməz. Bu perspektivlə Okkam Tanrının varlığına dair müxtəlif sxolastik sübutları tənqid etdi. “Okkamin fikrincə, fərdi, hissiyyatlı və fiziki obyektlər biliyin mövzusu olduğu halda, ruhun ölməzliyi, Tanrının varlığı, kainatın əbədiyyəti kimi məsələlər inanc sferəsindədir. Buna görə də bunları bilmək və sübut etmək olmaz, ancaq inanmaq olar” (Bayar, 2001, s. 171).

Okkamın ən məşhur fəlsəfi ideyası onun “Okkam ülgücü” nominalizmin metodoloji xülasəsi və dəqiqləşdirilməsidir. Onun fikrincə, universallar həm bir varlıq ola, həm də bir çox obyektlərdə eyni vaxtda mövcud ola bilməzlər; bu fakt ziddiyyət yaradır. Okkamın universallarla bağlı mövqeyi Abelyarın “məfhumlar nəzəriyyəsi”nə bənzəyirdi. O hesab edirdi ki, ümumi anlayışlar duyğu təcrübəsindən mücərrəddir və onların şüurda yaranması kortəbii olur. Ümumi anlayışlar və ya universallar subyektiv universallığa malikdir. Onlar çoxlarının paylaşıdığı doğru fikirlərdir, lakin insan şüurundan asılı olmayaraq mövcud ola bilməzlər.

Universalların müstəqil reallığını inkar edən Okkam ayrı-ayrı əşyaları idrakın yeganə obyekt, onlar haqqında biliyi isə biliyin mənsəyi və əsası hesab edirdi. Okkamın qabaqcıl ideyaları Lüter kimi dini islahatçıları çox ruhlandırdı. Okkamizm və nominalizmin yüksəlişi son nəticədə sxolastik fəlsəfənin tənəzzülünə səbəb oldu və müasir empirik fəlsəfənin və eksperimental elmin yüksəlişinə təkan verdi.

Nəticə

Orta əsr Qərbi Avropa filosofları xristianlığı danılmaz reallıq hesab edirdilər. Roma İmperiyasının süqutundan sonra kontinental Avropa xalqları vahid dövlətdə birləşə bilmədilər. Bunun əvəzinə Katolik Kilsəsi Orta əsrlərdə ən güclü təşkilatına çevrildi. Orta əsr Qərb fəlsəfəsini də (476–1492) “qaranlıq dövr” adlandırmaq olar. Doğrudan da, o dövrdə kilsənin hakimiyyəti insanların həyatına o qədər təsir göstərirdi ki, insanların öz daxilindəki potensialı inkişaf etdirmək və düşüncə azadlığı yox idi. Qərbi Avropada elmin inkişafında universitetlərin yaradılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Kilsənin dəstəyi və nəzarəti ilə Bolonya, Oksford və Parisdə ilk universitetlər yaradılmışdır. Universitetlər çərçivəsində elmi və teoloji mövzularda mübahisələr Avropanın intellektual intibahında mühüm rol oynadı.

Ümumiyyətlə, Orta əsrlər Qərb fəlsəfəsi iki dövrə bölünürdü: patristik fəlsəfə və sxolastik fəlsəfə. Patristik fəlsəfədə həqiqət mənbəyi Tanrı kəlamıdır. Həqiqət mənbəyi, yəni Tanrı kəlamı olsa da, yunan fəlsəfəsindən istifadə etməyin, sadəcə onun metodunu götürməyin heç bir zərəri yoxdur. Həmçinin, yunan fəlsəfəsi insan həqiqəti olsa da, insanlar da Allahın yaratdığıdır. Beləliklə, yunan fəlsəfəsinin davamçılarına bəzi məsələlərdə dinlə ziddiyyət təşkil etmədiyi müddətcə icazə verilir. Sxolastik fəlsəfə sırf dini xüsusiyyətlərə malik olan bir fəlsəfədir. Sxolastika orta əsrlərin dini mədəniyyətinin bir hissəsidir. Sxolastik fəlsəfə təfəkkür, varlığın təbiəti, fiziki, mənəviyyat, yaxşı və pislə bağlı problemləri həll edən teologiyaya və ya rəşional fəlsəfəyə həsr olunmuşdu.

Ədəbiyyat

1. Ağcaoglu, Ö. (2023, 11 iyun). *Orta əsr fəlsəfəsi*. <https://www.ozanagcaoglu.com/post/orta-%C3%A7a%C4%9F-felsefesi>
2. Aquinas, T. (2014). *The Summa Theologica: Complete edition* (The Fathers of the English Dominican Province, Trans.; Illustrated ed.). Catholic Way Publishing.
3. Bayar, İ. (2001). *Uilyam Okkamın epistemologiyası*. Hacettepe Universiteti Ədəbiyyat Fakültəsi Jurnalı, 18, 171–179.
4. Cevizci, A. (2017). *Orta əsr fəlsəfəsi*. Say Yayınları.
5. Duhem, P. (1985). *Medieval cosmology* (R. Ariew, Trans.). University of Chicago Press.
6. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. (1997). M. Ə. Babayev, Y. A. Qaraməmmədli, G. K. Qocayeva və b. (tərt.); İ. Vəliyev (baş red.). Azərbaycan Ensiklopediyası NPB.
7. Hacıyev, Z. (2012). *Fəlsəfə: Ali məktəblər üçün dərslik*. Turan Evi nəşriyyatı.
8. İşçi, M. (2012). *Siyasi düşüncələr tarixi* (3-cü nəşr). Der Yayınları.
9. Kayzen. (2011, 18 iyul). *Orta əsrlər Avropa fəlsəfəsi*. <https://kayzen.az/blog/f%C9%99ls%C9%99f%C9%99/4722/orta-%C9%99sl%C9%99rin-avropa-f%C9%99ls%C9%99f%C9%99si.html>
10. Mehdiyev, R. Ə. (2010). *Fəlsəfə. Şərq–Qərb nəşriyyatı*.
11. Özkan, M. S. (2017). *Orta əsrlərdə Qərb dünyasında avtoritet problemi: Tarixi və fəlsəfi təhlil*. Kafkas Universiteti İlahiyyat Fakültəsi Jurnalı, 4(8), 94–134. <https://doi.org/10.17050/kafkasilahiyat.334077>

12. Rzayev, M. H. (2015). *Fəlsəfə tarixi: Dərslik* (Ə. M. Tağıyev, elmi red.). MBM nəşriyyatı.
13. Salğar, E. (2024). *Qərbi Orta əsr düşüncəsində din və elm münasibəti*. Fəlsəfə və Teologiya, 43, 52–74.
14. Şaxhüseynova, S. (2020). *Fəlsəfə fənnindən incəsənət təmayüllü ali məktəblər üçün dərs vəsaiti*. Zərdabi Nəşr MMC.

Daxil oldu: 10.09.2025

Qəbul edildi: 02.01.2026